

Original Article

मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या शेती उत्पन्नातील अस्थिरता व आत्महत्या: समस्यांचे विश्लेषण

अर्जुन रामराव ढोणे

संशोधक विद्यार्थी, सामाजिकशास्त्रे संकुल, स्वा. रा. ति. म. वि. नांदेड

Email: arjund7777@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश

JRD -2025-171032

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 10

Pp. 150-154

October. 2025

Submitted: 19 Sept. 2025

Revised: 29 Sept. 2025

Accepted: 14 Oct. 2025

Published: 31 Oct. 2025

मराठवाडा हा शेतीप्रधान प्रदेश असूनही दुष्काळ, अनियमित पाऊस, वाढता उत्पादन खर्च आणि बाजारभावातील चढ-उतार यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न अस्थिर झाले आहे. या आर्थिक अस्थिरतेमुळे कर्जबाजारीपणा, सामाजिक दबाव आणि मानसिक ताण वाढून आत्महत्यांची समस्या गंभीर झाली आहे. हवामान बदल, सिंचनाची कमतरता, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव आणि पीक विमा योजनांची अप्रभावी अंमलबजावणी ही प्रमुख कारणे आहेत. सरकारी योजनांनंतरही त्यांचा लाभ सर्व शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचत नाही. एकात्मिक धोरणातूनच मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांचे आर्थिक आणि सामाजिक स्थैर्य पुनर्स्थापित होऊ शकते.

प्रस्तावना

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे आणि देशातील सुमारे 55% लोकसंख्या थेट किंवा अप्रत्यक्षरीत्या शेतीवर अवलंबून आहे (Planning Commission Report, 2023). महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक रचनेतही शेती हा प्रमुख आधारस्तंभ मानला जातो. मात्र, गेल्या काही दशकांपासून महाराष्ट्रातील मराठवाडा प्रदेश सततच्या दुष्काळ, अनियमित पावसाचे प्रमाण, उत्पादन खर्चातील वाढ आणि बाजारभावातील चढउतार यामुळे संकटात आहे.

या सर्व घटकांचा थेट परिणाम शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर होतो आणि विशेषतः अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थैर्य ढासळते. मराठवाड्यातील बहुसंख्य शेतकऱ्यांकडे दोन हेक्टरपेक्षा कमी जमीन आहे (Agriculture Census, 2021), त्यामुळे त्यांचे उत्पन्न नैसर्गिक आपत्ती, बाजारभावातील बदल आणि उत्पादन खर्चातील वाढ यांवर अत्यंत संवेदनशील असते. अशा अस्थिर आर्थिक परिस्थितीत अनेक शेतकरी सामाजिक दबाव, कर्जबाजारीपणा व मानसिक ताणामुळे आत्महत्येसारखा टोकाचा निर्णय घेतात.

राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी विभागाच्या आकडेवारीनुसार (NCRB, 2023), 2023 साली महाराष्ट्र राज्यात कृषी व्यवसायाशी संबंधित 10,700 पेक्षा अधिक आत्महत्यांची नोंद झाली, त्यापैकी सुमारे 38% प्रकरणे मराठवाडा प्रदेशातून आहेत (Economic Times, 2024).

ही परिस्थिती फक्त आर्थिकच नाही तर सामाजिक आणि मानसिक दृष्टिकोनातूनही गंभीर आहे. त्यामुळे या समस्येकडे बहुआयामी दृष्टिकोनातून पाहणे अत्यावश्यक ठरते (Patil & Kale, 2022). सरकारने प्रधानमंत्री पीक विमा योजना, कर्जमाफी योजना, जलयुक्त शिवार अभियान, कृषी सल्ला केंद्रे यासारख्या उपाययोजना राबवल्या आहेत. या शोधनिबंध अभ्यासातून प्राप्त निष्कर्षांच्या आधारे शाश्वत शेती उत्पन्न आणि आत्महत्या प्रतिबंधासाठी प्रभावी धोरणात्मक शिफारसी मांडण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.17646122

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

अर्जुन रामराव ढोणे, संशोधक विद्यार्थी, सामाजिकशास्त्रे संकुल, स्वा. रा. ति. म. वि. नांदेड

How to cite this article:

ढोणे, अर्जुन. रामराव. (2025). मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या शेती उत्पन्नातील अस्थिरता व आत्महत्या: समस्यांचे विश्लेषण. Journal of Research and Development, 17(10), 150-154.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17646122>

संशोधन उद्दिष्टे :-

१. मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या शेती उत्पन्नातील अस्थिरतेचे घटक विश्लेषित करणे
२. मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्यांच्या कारणांचा अभ्यास करणे

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अध्ययनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून माहिती संकलनासाठी दुय्यम साधनाचा वापर करण्यात आला संबंधित विषयाच्या साधन सामग्री साठी संदर्भ ग्रंथ ,संशोधन पेपर, वर्तमानपत्र व वेब साईट यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

शेती उत्पन्नातील अस्थिरता (Farm Income Instability):

मराठवाड्यातील शेती उत्पन्न अत्यंत अस्थिर आहे कारण या भागात पाऊस अनियमित असून वार्षिक दुष्काळ किंवा अतिवृष्टीची शक्यता सतत असते. शेतकरी बहुतेक वेळा काही विशिष्ट पिकांवर अवलंबून असतात, ज्यामुळे बाजारभाव किंवा हवामानातील बदलांमुळे उत्पन्न अचानक घटू शकते. जमीन कमी असल्यामुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे आर्थिक दबाव अधिक असतो. उत्पादन खर्च वाढणे, सिंचनाची कमतरता, रोग-कीटकांचा प्रादुर्भाव आणि बाजारातील अस्थिरता देखील उत्पन्नावर थेट परिणाम करतात. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव आणि शेतकऱ्यांचा मार्गदर्शन नसणे या अस्थिरतेला आणखी तीव्र बनवते. परिणामी, उत्पन्नात वार्षिक चढ-उतार शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थैर्यावर गंभीर परिणाम करतो. शेती शेती उत्पन्नातील अस्थिरता या साठी जबाबदार घटक खालील प्रमाणे

१. हवामान आणि पर्यावरणीय घटक:-

शेती उत्पन्नातील अस्थिरतेचे मुख्य कारण म्हणजे हवामानावर अवलंबित्व. भारतातील पिकांमध्ये पाऊस मुख्य घटक आहे, विशेषतः खरीप पिकांसाठी. अनियमित पावसामुळे पीक अपुरी होते किंवा नष्ट होते, ज्यामुळे उत्पन्नात मोठा फरक पडतो. तसेच तापमानातील अचानक बदल, उष्णता किंवा गारवा पीकाच्या वाढीस अडथळा आणतात. अतिवृष्टी किंवा दुष्काळामुळे जमिनीची नमी प्रभावित होते आणि पिकांचे नुकसान होते. मराठवाडा व विदर्भसारख्या भागात हे हवामान बदल अधिक तीव्र असल्यामुळे उत्पन्न अस्थिर राहते.

२. पीक आणि जमिनीशी संबंधित कारणे:-

एकाच पीकाची सतत लागवड (monocropping) मातीतील पोषक घटक कमी करते आणि रोग व कीटक वाढवते. त्यामुळे उत्पादन कमी होते आणि उत्पन्नात अस्थिरता निर्माण होते. मातीची जलधारण क्षमता कमी असल्यास पिकांना पाणी वेळेवर मिळत नाही, तर सिंचनाची कमतरता उत्पादनावर नकारात्मक परिणाम करते. पीक रोग आणि कीटक प्रसारामुळे उत्पन्नात अनियमितता येते. मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांना पाण्याचा पुरवठा मर्यादित असल्यामुळे ही समस्या अधिक दिसून येते.

३. आर्थिक कारणे:-

उत्पन्नातील अस्थिरतेचा मोठा घटक म्हणजे आर्थिक परिस्थिती. बाजार भाव सतत बदलत असल्याने शेतकऱ्यांना उत्पन्नाची हमी नसते. उत्पादन खर्च, जसे की बियाणे, खत, कीटकनाशक, मजुरी व इंधन महाग होणे उत्पन्नावर थेट परिणाम करते. शेतकरी कर्जावर अवलंबून असल्यास व्याज वाढल्यास आर्थिक दबाव वाढतो. या सर्व घटकांच्या संयोजनामुळे उत्पन्नात मोठा चढ-उतार दिसतो.

४. बाजार आणि विपणन कारणे:-

शेती उत्पन्नाची अस्थिरता बाजार आणि विपणन कारणांमुळे देखील निर्माण होते. शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनासाठी स्थिर बाजार न मिळाल्यास उत्पादनाची विक्री अनिश्चित राहते. MSP (Minimum Support Price) व सरकारी हस्तक्षेप नसल्यास बाजारभाव कमी राहतो. वेळेवर बियाणे, खत व इतर सामग्री न मिळाल्यास उत्पादनावर थेट परिणाम होतो. परिणामस्वरूप शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वर्षानुवर्षे अस्थिर राहते.

५. तंत्रज्ञान आणि प्रशासनिक कारणे:-

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव उत्पन्नास थेट प्रभावित करतो. योग्य मशीनरी, सिंचन तंत्रज्ञान व पिकांच्या निवडीसाठी मार्गदर्शन नसल्यास उत्पादन कमी होते. शासनाच्या योजना, सबसिडी आणि प्रशिक्षणाचा लाभ योग्यप्रकारे न मिळाल्यास उत्पन्न अस्थिर राहते. कृषी सल्लागारांच्या कमतरतेमुळे शेतकरी रोग, कीटक, खत किंवा बाजारबाबत चुकीचे निर्णय घेतात. परिणामी, उत्पन्नात सतत चढ-उतार दिसतो.

६. सामाजिक आणि मानवी घटक

शेतकऱ्यांचा कौशल्याचा अभाव उत्पादनात अस्थिरता आणतो. पीक तंत्रज्ञान, रोग-नियंत्रण व बाजारभाव याबाबत माहिती नसल्यास शेतकरी चुका करतो. मजुरांची कमतरता, महागाई, स्थलांतर यामुळे पीक व्यवस्थित प्रक्रिया होत नाही. कुटुंबाच्या आर्थिक दबावामुळे जोखमीची पिके लावता येत नाहीत. परिणामी, सामाजिक आणि मानवी घटकांमुळे उत्पन्नात सतत बदल दिसतात.

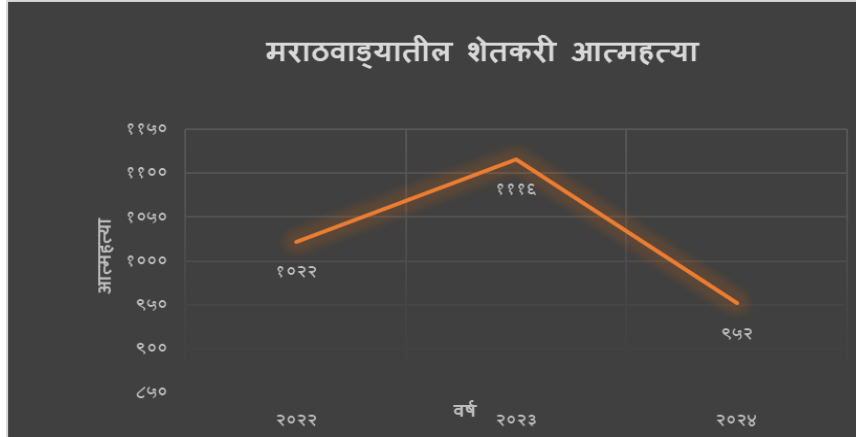
७. जागतिक आणि आर्थिक घटक

जागतिक बाजारभावातील बदल आणि निर्यात-आयात धोरणे उत्पन्नावर थेट परिणाम करतात. तेल, खत, बियाणे व इंधनाचे दर बदलल्यास उत्पादन खर्च वाढतो. बँक व्याजदर, सरकारी कर्ज व सबसिडीमध्ये बदल शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर दबाव आणतात. त्यामुळे उत्पन्नातील अस्थिरता केवळ स्थानिक नाही, तर जागतिक आर्थिक परिस्थितीशीही संबंधित असते.

मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्या:-

मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्या बहुतेक वेळा आर्थिक आणि सामाजिक दबावांमुळे होतात. कर्जाचा ताण आणि उत्पन्नातील अस्थिरता ही प्रमुख कारणे आहेत, विशेषतः पिकांचे नुकसान, अनियमित पाऊस आणि बाजारभावातील चढ-उतार यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थैर्य ढासळते. उत्पादन खर्च वाढणे, सिंचन व तंत्रज्ञानाचा अभाव, तसेच विमा व सरकारी योजनांचा कमी प्रभावही मानसिक ताण वाढवतो. कुटुंबीय जबाबदाऱ्या आणि समाजातील अपेक्षा यामुळे सामाजिक दबावही तीव्र होतो. या सर्व घटकांच्या संयोगामुळे शेतकऱ्यांमध्ये निराशा, मानसिक तणाव आणि आत्महत्येचा धोका वाढतो. खालील

आकृती क्र. १

संदर्भ: newsonair.gov.in/mr/farmers-suicide

आकृती मध्ये २०२२ ते २०२४ या काळात मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्यांचा ट्रेड दाखवलेला आहे. वर्ष २०२२ मध्ये एकूण १०२२ प्रकरणे नोंदली गेली, जी २०२३ मध्ये वाढून १११६ झाली, यामुळे शेतकऱ्यांवर आर्थिक आणि हवामानजन्य दबाव वाढल्याचे दिसून येते. मात्र, २०२४ मध्ये ही संख्या घटून ९४२ झाली, ज्यामुळे परिस्थितीत काही सुधारणा झाल्याचे सूचित होते. तरीही आकडे अजूनही चिंताजनक आहेत. या आकडेवारीवरून असे दिसते की शेतकरी कल्याणासाठी सतत उपाययोजना, कर्ज व्यवस्थापन, सिंचन सुविधा, पीक विमा आणि मानसिक आरोग्य सहाय्य या बाबींवर लक्ष देणे आवश्यक आहे.

मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्येची कारणे :-

१. कर्जाचा ताण :-

कर्ज हे मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमुख कारण आहे. बँका, नॉन-बँकिंग वित्त कंपन्या आणि स्थानिक साहाय्यक संस्थांकडून घेतलेले कर्ज, उत्पादन खर्च व बाजारभाव घट यामुळे शेतकऱ्यांना परतफेड करण्यात अडचणी येतात. कर्जाच्या वाढत्या व्याजामुळे आर्थिक दबाव वाढतो आणि मानसिक तणाव निर्माण होतो. अनेक शेतकऱ्यांना आर्थिक परिस्थितीशी सामना करता न आल्याने आत्महत्येचा विचार येतो. लातूर, जालना व उस्मानाबाद यांसारख्या जिल्ह्यांत ही समस्या विशेषतः मोठी आहे.

२. उत्पादनातील अस्थिरता व हवामान धोके :-

मराठवाड्यात पाऊस अनियमित असून दुष्काळ, झोडपण किंवा पूर यामुळे पिकांचे नुकसान होण्याची शक्यता जास्त असते. उत्पादनातील वार्षिक चढ-उतारामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न अस्थिर राहते. दीर्घकाळ अशा परिस्थितीत राहिल्यास आर्थिक तणाव वाढतो.

पिकांचे नुकसान आणि उत्पन्न कमी होणे मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम करते. हिंगोली, औरंगाबाद व जालना जिल्ह्यांत अनेक वेळा अशा परिस्थितीमुळे आत्महत्यांचे प्रमाण वाढले आहे.

३. बाजारभावातील अस्थिरता :-

कापूस, तांदूळ, ज्वारी, भुईमूगसारख्या पिकांचा बाजारभाव अनियंत्रित असतो. उत्पादन जास्त असताना भाव कमी होणे किंवा मागणी कमी होणे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न अचानक घटवते. उत्पन्नावर अवलंबून असलेल्या कर्जाची परतफेड कठीण होते. बाजारभावाच्या चढ-उतारामुळे शेतकऱ्यांमध्ये मानसिक तणाव आणि असमर्थता वाढते.

४. कृषी विमा व सरकारी योजना कमी प्रभावी :-

सरकारकडून विविध पीक विमा, अनुदान व सहाय्यक योजना उपलब्ध आहेत, परंतु प्रक्रिया जटिल, पात्रतेची अडचण व दावे वेळेवर न भरणे ही मोठी अडचण आहे. अनेक शेतकऱ्यांना विम्याचा लाभ मिळत नाही, त्यामुळे आर्थिक सुरक्षिततेची भावना निर्माण होत नाही. यामुळे मानसिक ताण वाढतो व आत्महत्यांचा धोका उभा राहतो. सतारा, नांदेड यांसारख्या जिल्ह्यांत ही समस्या स्पष्ट दिसते.

५. सामाजिक व कौटुंबिक दबाव :-

कुटुंबाची जबाबदारी, कर्जदारांचा दबाव आणि स्थानिक समाजातील अपेक्षा शेतकऱ्यांवर मानसिक ताण निर्माण करतात. आर्थिक अडचणीसोबतच या सामाजिक दबावामुळे मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो. योग्य मार्गदर्शन किंवा मानसिक आधार न मिळाल्यास शेतकऱ्याला निराशा वाटते. परिणामी शेतकरी आत्महत्या करतो

६. उत्पन्न कमी व जीवनमानाचा ताण :-

उत्पन्न अस्थिर असल्यामुळे मुलांचे शिक्षण, आरोग्य, घरसफाई आणि जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करणे कठीण होते. दीर्घकाळ अशा परिस्थितीत राहिल्याने मानसिक ताण वाढतो. उत्पन्नाचे कमी असणे शेतकऱ्यांच्या आत्मविश्वासावर आणि सामाजिक प्रतिष्ठेवर नकारात्मक परिणाम करते.

७. उत्पादन खर्चाचा वाढता दबाव :-

पिकांचे उत्पादन खर्च वाढत आहेत – बियाणे, खत, कीटकनाशके, इंधन आणि मशागत यासाठी खूप खर्च करावा लागतो. उत्पन्न स्थिर न राहिल्यामुळे खर्च पूर्ण करण्यास अडचण येते. शेतकऱ्यांना उत्पादनावर केलेली गुंतवणूक परत मिळत नसेल तर आर्थिक ताण वाढतो. हा ताण मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम करतो आणि आत्महत्येची शक्यता वाढवतो.

८. पिकांची अतीनिर्भरता :-

मराठवाड्यात अनेक शेतकरी काही विशिष्ट पिकांवर (कापूस, सोयाबीन, ज्वारी) अवलंबून आहेत. या पिकांचा बाजारभाव अचानक कमी झाला किंवा दुष्काळामुळे नुकसान झाले तर उत्पन्न पूर्णपणे धोक्यात येते. पिकांची अतीनिर्भरता उत्पन्न अस्थिरतेस कारणीभूत ठरते. विविध पिके, अॅलाइड व्यवसाय न केल्यास आर्थिक धोका वाढतो.

९. तंत्रज्ञानाचा अभाव :-

शेतकरी आधुनिक कृषी तंत्रज्ञान, पाणी व्यवस्थापन, रोगनियंत्रण व शेतीच्या नवनवीन पद्धतींचा पुरेपूर वापर करत नाहीत. पारंपरिक पद्धतींवर अवलंब असल्याने उत्पादन कमी होते आणि जोखीम जास्त राहते. तंत्रज्ञानाचा अभाव उत्पन्नात अस्थिरता निर्माण करतो आणि आर्थिक ताण वाढवतो. हिंगोली, उस्मानाबाद जिल्ह्यांत या कारणामुळे उत्पादनाचा धोका जास्त आहे.

१०. विपणन व बाजारासोबत असमर्थता :-

शेतकऱ्यांना आपले उत्पादन योग्य बाजारात व योग्य किंमतीत विकणे कठीण जाते. मध्यस्थ, दलाल किंवा तुटक बाजारात विकल्यास नफा कमी होतो. विपणन व बाजारासोबत असमर्थता उत्पन्न स्थैर्यावर नकारात्मक परिणाम करते. स्थानिक एफपीओ किंवा सहकारी बाजार नसल्यास हा ताण अधिक तीव्र होतो.

११. मानसिक आरोग्याची दुर्लक्ष :-

शेतकऱ्यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक ताणावर लक्ष दिले जात नाही. ग्रामीण भागात मानसिक आरोग्य सेवा मर्यादित आहेत आणि मार्गदर्शन/समुपदेशन मिळत नाही. त्यामुळे तणाव, निराशा व मानसिक समस्या वाढतात. मानसिक आधार न मिळाल्याने आत्महत्येचा धोका वाढतो. मराठवाड्यातील अनेक जिल्ह्यांत हे स्पष्ट दिसते.

१२. नैसर्गिक आपत्ती व हवामान बदल :-

दुष्काळ, अनियमित पाऊस, अतिवृष्टी, तापमानात वाढ हे नैसर्गिक संकटे आहेत. हवामान बदलामुळे पिकांचे उत्पादन अनिश्चित राहते. नैसर्गिक आपत्तींमुळे उत्पन्न अचानक घटते, कर्ज फेडण्यात अडचणी येतात आणि मानसिक ताण वाढतो.

निष्कर्ष

मराठवाडा प्रदेशातील शेती ही हवामान, बाजारभाव आणि आर्थिक परिस्थितीवर अत्यंत अवलंबून असल्यामुळे ती अस्थिर स्वरूपाची आहे. या अस्थिरतेचा थेट परिणाम शेतकऱ्यांच्या आर्थिक आणि मानसिक स्थैर्यावर होतो. गेल्या काही दशकांत पर्जन्यमानातील अनियमितता, दुष्काळाचे चक्र, उत्पादन खर्चातील वाढ आणि बाजारातील अस्थिरता यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न घटले आहे. परिणामी, कर्जबाजारीपणा, मानसिक ताण आणि सामाजिक दबाव वाढून शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण चिंताजनक पातळीवर पोहोचले आहे. हवामान बदल, अनियमित पाऊस आणि सिंचन सुविधांचा अभाव हे उत्पन्नातील अस्थिरतेचे मुख्य कारण आहे. बाजारभावातील अनिश्चितता आणि पीक विमा योजनांची अप्रभावी अंमलबजावणी यामुळे आर्थिक सुरक्षिततेचा अभाव निर्माण झाला आहे. शेतकरी अद्यावत तंत्रज्ञान, पीक विविधीकरण आणि बाजाराशी थेट संपर्क या बाबतीत मागे आहेत. मानसिक आरोग्याकडे दुर्लक्ष व सामाजिक दबाव यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये आत्महत्येची प्रवृत्ती वाढली आहे. सरकारकडून अनेक योजना राबविल्या जात असल्या तरी त्यांचा लाभ सर्व शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचत नाही. योजनांची अंमलबजावणी वेळेत, पारदर्शक आणि परिणामकारक होण्यासाठी अधिक प्रयत्न आवश्यक आहेत. तसेच, केवळ आर्थिक मदत पुरेशी नाही, तर मानसिक आरोग्य सल्लामसलत, समुपदेशन केंद्रे आणि सामाजिक आधार यंत्रणा उभारणे तितकेच आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

1. Agriculture Census of India. (2021). All India Report on Agriculture Holdings 2015–16 (Phase II). Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, Government of India.
2. Deshpande, R. S. (2020). Agrarian Crisis and Farmer Suicides in India. Oxford University Press.
3. Economic Times. (2024, February 14). Over 10,700 people involved in farming committed suicide in 2023; 38% from Maharashtra: NCRB. Retrieved from
4. Food and Agriculture Organization (FAO). (2021). State of Food and Agriculture in South Asia: Climate Challenges and Farm Income. Rome: FAO.
5. Government of Maharashtra. (2022). Evaluation Report of Jalyukt Shivar Abhiyan. Department of Water Conservation, Mumbai.
6. Government of Maharashtra. (2023–24). Maharashtra Economic Survey 2023–24. Directorate of Economics and Statistics.
7. Indian Council of Agricultural Research (ICAR). (2023). Climate Resilient Agriculture and Farm Income Stability: Annual Review. New Delhi: ICAR Publications.
8. Joshi, P. K., & Gulati, A. (2019). Farm Income Variability and Agrarian Distress in India: Policy Options. Economic and Political Weekly, 54(12), 34–42.
9. Ministry of Agriculture and Farmers Welfare. (2023). Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana: Performance Evaluation Report 2022–23. Government of India.
10. NABARD. (2023). Farmer Income Stability Report – Maharashtra Region. National Bank for Agriculture and Rural Development.
11. National Crime Records Bureau (NCRB). (2023). Accidental Deaths and Suicides in India – 2023. Ministry of Home Affairs, Government of India.
12. NITI Aayog. (2022). Strategy for Doubling Farmers' Income by 2022: Progress Review Report. Government of India.
13. Patil, M., & Kale, R. (2022). Socio-Economic Dimensions of Farmer Suicides in Marathwada Region. Indian Journal of Rural Studies, 15(2), 45–59.
14. Planning Commission of India. (2023). Annual Report on Agriculture and Rural Development. Government of India.
15. Vaidyanathan, A. (2018). Farmers' Suicides and Agrarian Crisis in India: A Study of Regional Disparities. New Delhi: Sage Publications.
16. गवळी, डी. बी. (2020). मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्या: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास. औरंगाबाद: सुजाता प्रकाशन.
17. देशमुख, आर. के. (2019). शेती संकट आणि शेतकरी आत्महत्या – कारणमीमांसा. पुणे: सागर पब्लिकेशन.
18. पाटील, एस. टी. (2021). मराठवाडा दुष्काळ आणि कृषी अर्थव्यवस्था. नांदेड: विद्या प्रकाशन.
19. राज्य उत्पादन आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन. (2023). महाराष्ट्रातील कृषी उत्पन्न व हवामान अहवाल 2022–23. मुंबई: शासन मुद्रणालय.
20. शिंदे, व्ही. एन. (2022). कर्जबाजारी शेतकरी: आर्थिक आणि मानसिक परिणाम. लातूर: यशदा प्रकाशन.